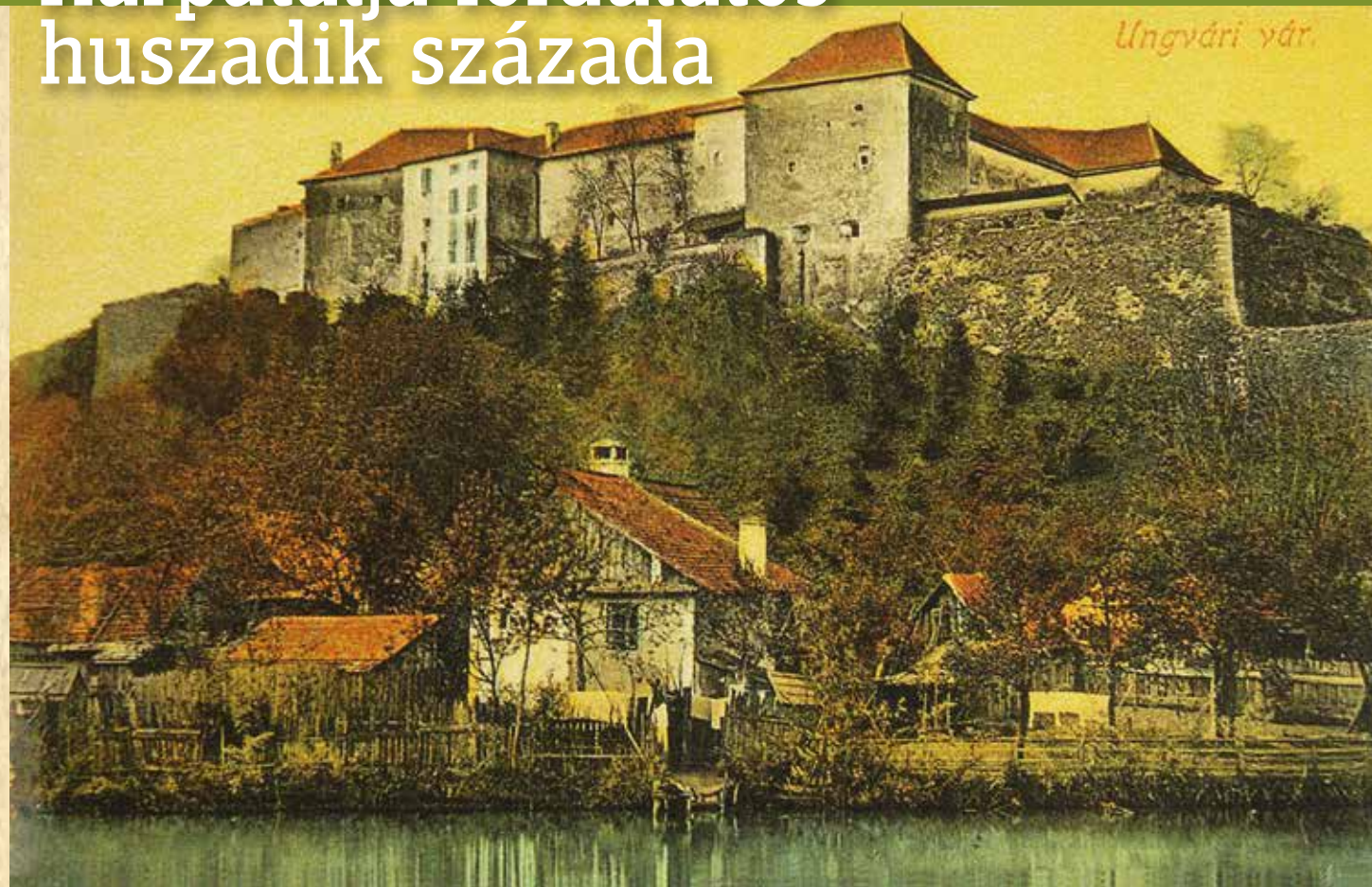

A történelmi Magyarország jó néhány városa a magyar történelem és kultúra meghatározó színhelye volt: Pozsony a reformkori országgyűlésekkel és királykoronázásokkal írta be örökre a nevét a nemzeti történelembe, a századfordulós Nagyváradot kulturális élete tette felejthetlenné, Szabadka egy időben a legnépesebb magyar városok közé tartozott. Sorozatunk a legjelentősebb határon túli egykori magyar városok múltjába ad bepillantást

Ungvár

Kárpátalja fordulatos huszadik százada

Közhely Európában fordulatos huszadik századról szólni. Az, persze. Viszont kevés szöglete van a kontinensnek, amelynek történetét annyira viharossá tette a század, mint Kárpátalját. A közismert anekdotában hat állam polgára volt az a szülővárosát soha el nem hagyó ungvári hetvenes, aki még a Monarchiában született, és megélte a Szovjetunió felbomlását. **Fedinec Csilla** a terület etnikai mozgásait követi nyomon

A MONARCHIA felbomlása, Magyarország önállósodása, az első világháborút lezáró párizsi béketárgyalások állandó napirenddé tették a nemzetiségi kérdéseket. Az 1910-es népszámlálás adatai szerint az ország népességének alig több mint a fele volt magyar anyanyelvű. Károlyi Mihály kormánya már működésének első napjaiban megadta a felhatalmazást Jászi Oszkárnak a nemzetiségi minisztérium megalakítására. Jászi úgy vélte, hogy a nemzetiségi területek kantonokra, illetve a nagyobb nemzeti régiók föderatív kormányzati területekre osztásával sikeres lehet a magyar-

Utcaképek a sok-nemzetiségű és több felekezeti csehszlovákká lett városból

országi nemzetiségi viszonyok átrendezése. A svájci modell követve a helyi ügyeket nemzetiségi irányítás alá kell rendelni, országos ügyekben pedig a központi kormánnyal kell együttműködni.

A kisebbségi minisztérium fő tevékenysége a törvény-előkészítő munka volt. 1918–1919 fordulóján, két és fél hónap leforgása alatt három olyan néptörvény készült el, melyek a magyarországi kisebbségek autonómiájával foglalkoztak: az 1918. évi X. néptörvény „A Magyarországon élő ruszin (rutén) nemzet autonómiájáról”, az 1919. évi VI. néptörvény a németek, valamint az 1919. évi XXX. néptörvény a szlovákok önkormányzatáról. A folyamatos katonai intervenciók azonban – (részben) az elsőként említett néptörvény kivételével – lehetetlenné tették a gyakorlati lépéseket, s ez már az elfogadás pillanatában nyilvánvaló volt. Hiszen a szlovákok („tótok”) ekkor az 1918 októberében kikiáltott csehszlovák államhoz tartoztak, illetve napokkal a ruszin autonómiatörvény elfogadása után Tomáš Garrigue Masaryk csehszlovák köztársasági elnök újévi elnöki szövegében már bejelentette, hogy a kárpátaljai ruszinok Csehszlovákiához csatlakoznak. Ismét csak napokkal ezután az ungi részek csehszlovák katonaság fennhatósága alá kerültek, és megkezdődött a csehszlovák közigazgatás berendezkedése a régióban.

Tisztában volt ezzel Jászi is, a ruszin autonómiát azonban különösen fontosnak tartotta. Csécsy Imréhez Oberlinből 1938. november 20-án írt levelében erről így fogalmazott: a ruszka krajnai (azaz a kárpátaljai) „autonómiának inkább morális, semmint gyakorlati jelentősége volt az én szememben. Látva, hogy a szlovákok és a románok már kötve voltak határon túli szerződéseikkel, legalább a leggyengébb féllel akartam megegyezést csinálni, hogy igazoljam a népköztársaság komoly és becsületes szándékát a nemzetiségi önkormányzatot illetően. Hogyha majd a békeszerződésre kerül a sor, megmutathassuk az Antantnak, hogy ígéreteinket komolyan vesszük, s a problémát meg tudnánk oldani a régi határok között is. Persze azt is tudtam, hogy feldarabolásunk már akkor el volt határozva.”

Ruszka Krajna határai soha nem kerültek kijelölésre, a mindenkori demarkációs vonalokhoz igazodtak, amelyek később tényleges államhatárokká váltak. Az olló összezáródása nagyon hamar megkezdődött. Az autonómiatörvényt 1918 decemberében hirdették ki, de 1919 januárjától már megjelent a régióban a csehszlovák és a román hadsereg is. 1919. május 8-án Párizsban megszületett a döntés arról, hogy Kárpátalját Csehszlovákia kapja meg, amit az 1919. szeptember 10-i saint-germaini szerződésbe foglaltak bele. Ugyancsak május 8-án, Ungváron az úgynevezett Központi

Ruszin Nemzeti Tanács kinyilvánította, hogy csatlakozni kíván a formálódó csehszlovák államhoz. Azonban ugyanígy voltak hívei Kárpátalján a Magyarország kötelékében maradásnak és főként a máramarosi részen a polgárháborús Oroszországból kiszakadni akaró, formálódó ukrán államhoz tartozásnak. A nemzetközi politika színterén azonban csak a csehszlovák opcióval foglalkoztak, s Kárpátaljának Csehszlovákiához való csatlakozásával megteremtődött a közvetlen összeköttetés az 1920–1921-ben létrejött ún. kisantant szövetség államai (Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia) között, melynek legfőbb célja Magyarország esetleges revíziós törekvéseinek megakadályozása volt.

Az 1919. szeptember 10-i saint-germaini szerződés tehát Kárpátalját Podkarpatszka Rusz (hivatalosan: Podkarpatská Rus, magyar közbeszédben: Ruszinszko) néven a Csehszlovák Köztársasághoz csatolta, azzal a kötelezettségvállalással, hogy „a Kárpátoktól délre lakó rutének területét a Szövetséges és Társult Főhatalmak által megállapított határok között a Csehszlovák Államon belül olyan autonóm egység alakjában fogja megszervezni, amely a Csehszlovák Állam egységével összeegyeztethető legszélesebb körű önkormányzattal lesz felruházva”. Csehszlovákiához csatlakozását a Magyarországgal 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződés is megerősítette: „Magyarország, amint azt a Szövetséges és Társult Hatalmak már megtették, elismeri a Cseh-Szlovák Állam teljes függetlenségét, amely Állam magában foglalja a ruténeknek a Kárpátoktól délre fekvő autonóm területét.” A határok megvonása a ruszinok tekintetében, s így a magyarokéban sem igazodott az etnikai területekhez, éppenséggel

a dualizmus korában megépített vasútvonalak elhelyezkedése volt mérvadó. Az első világháborút lezáró versailles-i békerendszer eredményeképpen nemcsak a nemzetiségi területek szakadtak el Magyarországtól, hanem nagyszámú magyar népesség is a határokon túlra került, beleértve Csehszlovákiát és azon belül Kárpátalját is.

Csehszlovákia azonban a vállalt kötelezettségének 1938 őszéig nem tett eleget – leginkább a régió a Monarchia időszakából örökölt elmaradottságára hivatkozva –, noha azt az 1920-ban elfogadott alkotmányában is rögzítette, mindazonáltal fenntartotta az 1920–1930-as években Podkarpatszka Rusz sajátos státuszát az országon belül. ➤

Csak az 1927-es közigazgatási reform-törvénnyel vezette be a következő évtől Kárpátalján az ország többi részében érvényes, uniformizált közigazgatást, a tartományi rendszert. Azonban ezután is megőrizte az 1920-ban bevezetett, immár párhuzamosan működő hatalmi pozíciót – a kormányzóét. Ez a pozíció inkább jelképesnek mondható, hiszen 1937-ig a hozzá kapcsolódó jogköröket sem szabályozták.

1938 őszén, a müncheni döntés utáni kényszerhelyzetben Csehszlovákia átalakult, létrejött az ún. második Cseh-Szlovák Köztársaság, amelyben Szlovákia és Kárpátalja is önálló kormányt kapott. Bár a kárpátaljai autonómiatörvény csak novemberben született meg, az első kormányfő, a ruszin Bródy András már októberben pozícióba került, azonban rövid regnálás után lemondatták, s Avgusztin Volosin lett az új miniszterelnök, aki az ukrán nyelvet tette hivatalossá a régióban.

A Podkarpatszka Rusz helyett is új nevet, a Kárpáti Ukrajnát kezdték használni. 1939 márciusában, a magyar katonai beavatkozás pillanatában Volosinék parlamentje Huszton kikiáltotta a terület jelképes életű, nemzetközileg el nem ismert függetlenségét. A magyar hadsereg azonban, átesve a tűzkeresztségen, elfoglalta Kárpátalja maradék részét.

Áttelepülők és betelepülők

Az 1919-es államfordulat után főként magyarok hagyták el Kárpátalját, telepedtek át a trianoni országtérületre, másfelől megjelentek kis részben a szlovákok és nagyobb arányban a csehek. Utóbbiak közül főleg a hivatalnokréteg, amely az időszak végén, az újabb államfordulattal, szinte teljes létszámban elhagyta a területet. Cseh lakos nem is maradt.

A kárpátaljai etnikai viszonyokat befolyásolta továbbá a földreformmal összefüggésben végrehajtott ún. kolonizáció – a többségi lakosság képviselőinek államilag szervezett, nemzetpolitikai célú betelepítése a kisebbség, adott esetben a magyarok által lakott területekre. Csehszlovákiában a telepítések 1921 nyarán kezdődtek el. Az etnikai viszonyok megváltoztatásának szándékán túl a telepítéspolitikában meghatározó szerepet játszottak a katonai szempontok is. A kolonisták három csoportba sorolhatók: az országban élő, önként jelentkező csehek, szlovákok, morvák, ruszinok; repatriáns (külföldről hazatelepülő) szlovákok és csehek; valamint a legionáriusok. A legionáriusok az első világháború idején az antant kötelékében harcoló cseh-szlovák katonai egységek tagjai voltak. Szerveződtek ilyen egységek Franciaországban, Olaszországban, Oroszországban. Az olaszországi és a franciaországi légiók hazatértük után jelentős szerepet játszottak az észak-északkelet-magyarországi vármegyék katonai megszállásában; 1919 januárjában Ungvárra is olasz egyenruhás katonaság vonult be. A hazatérő legionáriusok is jelentkeztek telepesnek. A legionárius telepek a fontosabb vasúti csomópontok mellett jöttek létre, abból a logikából eredően, ami a trianoni határmegvonást is motiválta: biztosítani és immár telepes falvak által is védelmezni a kisantant államainak vasúti összeköttetését.

Horthy Miklós kormányzó megtekinti a Kárpátalja bevonuló csapatokat 1939. március 15.

Kárpátalján telepes falvakat és legionárius telepeket is létrehoztak. Az 1930-as évek elejére, a telepítések befejezésének idejére Kárpátalján mintegy 15 kolónia volt, többségében cseh és szlovák, kisebb mértékben ruszin letelepedett családokkal. Az első bécsi döntés után a cseh és a szlovák telepek elhagyták a vidéket, házaikat és telkeiket nagyobb részt az Országos Népi- és Családvédelmi Alap (ONCSA) kapta meg és osztotta szét.

Megjelent ugyanakkor egy összetett emigráns réteg is kelet felől: az oroszországi események elől menekülő oroszok, a lengyel területekről illegálisan átszivárgó ukránok, valamint zsidók. Az illegális bevándorlás ellen változó sikerrel léptek fel a csehszlovák hatóságok. A zsidók az ortodox, nem magyarul beszélő közösségeket gyarapították, az oroszok és az ukránok pedig egyes képviselőik politikai szerepvállalása miatt kerültek középpontba, különösen az 1938–1939-es események kapcsán vádolták őket azzal, hogy kívülállókként szóltak bele a helyi ügyekbe, és hogy behozták az „ukránizmust” a ruszinokkal szemben, holott ez nyilvánvalóan nem volt ilyen egyszerű. Kárpátalja lokális és szélesen értelmezett történetével kapcsolatban a folyamatos diskurzusok kulcskérdése mindig visszavezethető arra, hogy a történelem fontos szereplői – a helyi közösségek hétköznapi életének szintjén és a politikában is – az új betelepültek, akik bizonyos időtávlatból immár „öslakosokká” váltak. Ez a helyzet rányomta a bélyegét többek között a két világháború közötti időszakra is, és annak későbbi megítélésére. Minden időszakra megvoltak ebből a szempontból a „kulcsbetelepülők”; csak a 20. századot szemlélve: a csehszlovák időszakban az ukránok, a revíziós időszakban az „anyaországiak”, a szovjet időszakban az oroszok és a revíziós időszakot kivéve a zsidók.

Míg Magyarország 1920-ban hermetikusan lezárta a határait a zsidó bevándorlás előtt, addig Csehszlovákiába nagy számban érkeztek Lengyelországból és a Szovjetunióból. 1921-ben Kárpátalján 80 ezer főt meghaladó, a lakosság közel 14 százalékát kitevő zsidó lakosságot regisztráltak. 1930-ra a zsidóság lélekszáma 90 ezer fölé nőtt, megtartva a mintegy 14 százalékos részarányt. Több mint kétharmad-

Kárpátalja lakosságának 14 százaléka zsidó származású volt. A deportálások itt kezdődtek, és túlnyomó többségüket Auschwitzba hurcolták. Képviselet kárpátaljai zsidók érkezése a megsemmisítő táborba

duk falusi lakos volt és kétkezi munkával kereste a kenyerét. Ugyanakkor harmincnál több településen, a városokban és a mezővárosokban a lakosságnak több mint 20 százalékát tették ki, többek között Aknaszlatinán (44%), Bustyaházán (36%), Ilosván (36%), Ungváron (22%). Munkács a 43 százaléknál több zsidó lakosával, valamint az elővárosában, Oroszvégen található 38 százaléknál több zsidó lakossal a legnagyobb lélekszámú kárpátaljai közösséget jelentette, ez volt a régió zsidóságának fő kulturális és szellemi központja.

„Összetört magyar lélek”

A régió legnépesebb csoportját a ruszinok alkották. De tegyük fel a kérdést: kit nevezhetünk ruszinnak? Sem történeti, sem nyelvi értelemben nem egyszerű a válasz. Az egy nemzet, egy állam, egy nyelv modellt mintaként felállító Nyugat-Európától eltérően Közép- és Kelet-Európa soknyelvű és többnemzetiségű birodalmaiban a nyelv és nemzet sokáig nem ilyen egyértelműen kapcsolódott össze. A nacionalizmus Nyugaton elsősorban egységesítő mozgalomként jelent meg, Közép- és Kelet-Európában azonban leginkább szeparatista törekvésékként.

1940-ben a ruszin származású történész, Bonkáló Sándor a következőképpen fogalmazta meg álláspontját. Az ósláv állam, a Kijevi Rusz népessége önmegnevezésének tartotta a ruszint. A tatárjárás utáni időszakban a népesség egy része, „hogy megkülönböztessék magukat a moszkvai ruszinoktól, illetve russzkije-től, felvették az ukrán nevet és csak a halicsi [galíciai] és a magyarországi kisoroszkok maradtak ruszinok. Mivel pedig az ukránizmus a múlt században Gácsországban is tért hódított, a halicsi ruszinok a század végén szintén elvetették a ruszin nevet, és ennek latinósított alakját, a rutént. Így századunkban már csak a kárpátaljai kisoroszkok nevezik magukat ruszinoknak, latinul és magyarul ruténeknek.” Bonkáló érveléséből egyértelmű, hogy a „rutének”, a „ruszinok”, valamint az „ukránok” etnonimák megkülönböztetése nem etnikai, hanem politikai alapú: erről lehet felismerni, megkülönböztetni a keleti szlávok ezen népcsoportjainak képviselőit. „A kisoroszk (ruszin, rutén), aki ukránnak nevezi magát, önálló ukrán állam felállításáról álmodozik. Az ukrán szónak tehát irredenta jelentése van.” Az értelmiség többnyire ruténeknek nevezi a népét, „noha a köznépi mindig csak ruszinnak, rusznáknak, rusznyáknak mondta magát”.

A mai magyar történeti és nyelvészeti szakirodalom a ruszinokat olyan keleti szláv népcsoportnak tartja, ame-

lyik több száz éves etnikai fejlődés során, elsősorban a mindenkor magyar állam kötelékében képes volt önálló népcsoporttá fejlődni. A Kárpátok túloldalán élő, eredeti kibocsátó közegétől néprajzi, nyelvi és kulturális jegyek különböztetik meg e csoportot. Magyarországon ma hivatalosan elismerik a ruszinokat és az ukránokat is. Ukrajna hivatalosan nem ismeri el sem a ruszin nemzetiséget, sem a ruszin nyelv létét, a ruszinokat az ukrán nemzet egyik néprajzi csoportjának, az általuk beszélt nyelvet pedig az ukrán egyik nyelvjárásának tartja. Ugyanakkor, sajátos helyzetet teremtve, a 2012-es nyelvtörvény a regionális vagy kisebbségi nyelvek között felsorolja a ruszint is.

A tudományos szakirodalom ismer egy harmadik megközelítést is, amelyik a ruszinok önállóságát, ukránoktól való különbözőségét hangsúlyozza. Eszerint a ruszin vagy rutén etnonima a középkori keleti szláv népesség önmegnevezése, amelyikből a nemzetfejlődés során kialakult a mai belarusz, ukrán és kárpáti ruszin etnikum. A kárpáti ruszinok lakóterülete a mai Lengyelország déli, Szlovákia északkeleti szeglete, Ukrajna nyugati határszéle (azaz Kárpátalja) és Románia északkeleti területe. A kárpáti ruszinokkal kapcsolatban a passzivitástól a politikai extrémizmusig sokféle állásponttal találkozunk. A legerősebb irányvonal nem gondolkozik önálló államiságban, maximális célja az önálló nemzetként való elismertetés és a nyelvi kodifikáció.

A két világháború közötti, csehszlovák időszak a demokratikus berendezkedés jegyében Kárpátalján az addigi ruszin (rutén) nemzettudattal párhuzamosan – a korábbinál lényegesen nagyobb – teret engedett az egyéb kulturális és politikai irányzatoknak. Így a ruszinofilmek mellett az ukrán irányvonal is megerősödött, olyannyira, hogy az ún. második Cseh-Szlovák Köztársaság időszakában, 1938 utolsó és 1939 első hónapjaiban, a második kárpátaljai kormányban, azaz a Volosin-időszakban az ukrán politikai erők kezébe ment át a hatalom.

Az elsősorban ruszinkérdésként jelentkező kárpátaljai politikai eseményekkel párhuzamosan a magyar közösség is sajátos utat járt be. Az államváltást és annak következményeit nehezen élte meg. A nemzetközi szerződések megkötéséig a hétköznapi valóságtól elrugaszkodva gondolkodott a körülötte zajló eseményekről. A hivatalnokok, valamint a tisztviselők az első időszakban nem tették le a kötelező esküt az új csehszlovák államra. A magyar értelmiség értetlenül nézett szembe azzal a ténnyel, hogy megnövekedett a ruszinok politikai öntudata, és nincs szándékukban a magyar politikára támaszkodni, saját érdekeiket önállóan akarják képviselni. A határok megváltoztathatatlanságának tudatosításával párhuzamosan megfogalmazta azt az igényt, hogy ha már határ van köztük és a többségi magyarság között, akkor legalább legyen átjárható ez a határ.

A revízió után kevesen merték kimondani, amit Hokky Károly behívott kárpátaljai képviselő 1942. november 11-én így fogalmazott meg a magyar országgyűlés képviselőházában: „Megvallom, hogy évek óta, mióta visszatértünk, bizonyos aggodalommal megfigyeltem azt, hogy a magyar léleknek sokféle hasadását lehet megállapítani. A visszatért Kárpátalja, Felvidék, Erdély, Bácska mind más és más életszemléletet hozott magával a huszonkét éves rabságból, viszont a törzsszlovák életszemlélete is egészen más, mint ezé a négy felszabadult területé. A ma visszatért embernek olyan ez a kép, mintha egy összetört tükör volna a magyar társadalom, illetve a magyar lélek.”